

**Bones pràctiques
d'Educació per la pau
en contextos de
conflicte armat**

Avaluar projectes d'educació per la pau

Informe resum

Cécile Barbeito Thonon
Marina Caireta Sempere
Carles Vidal Novellas

Desembre 2008

www.escolapau.org

Aquest informe ha estat elaborat en el marc del projecte "Bones pràctiques d'Educació per la pau en contextos de tensió, conflicte armat o rehabilitació postbèlica", que pretén analitzar l'impacte de diferents projectes d'educació per la pau, i recollir les seves millors pràctiques d'avaluació.

El projecte ha estudiat 6 projectes en tres contextos de conflicte armat, un procés que ha portat a la realització de quatre informes: tres articles referents als tres contextos observats:

- "La caravana de la pau. Anàlisi de l'impacte de les activitats d'educació per a la pau de l'ONUCI", (Costa d'Ivori);
- "L'educació per a la pau a Colòmbia. Anàlisi de dues experiències";
- "En el mar de Jenin. Anàlisi de l'impacte de projectes d'educació per a la pau a Israel i Palestina".

I un informe final on es detalla el model d'anàlisi i es recullen les lliçons apreses:

- "Bones pràctiques d'Educació per la pau en contextos de conflicte armat. Avaluar projectes d'educació per la pau".

Podeu trobar tots els informes, resultat d'aquest procés de recerca, a la pàgina web: <http://www.escolapau.org/programas/educacion.htm>.

Índex

Introducció general.....	4
Justificació del projecte.....	2
Objectius de la recerca.....	5
Metodologia.....	6
Model d'anàlisi.....	7
Selecció dels projectes d'educació per la pau.....	7
Anàlisi dels projectes.....	7
Criteris per a analitzar els impactes.....	10
Conclusions i lliçons apreses.....	13
Avaluació de projectes d'educació per la pau.....	13
Ampliar l'impacte dels projectes d'educació per la pau.....	14
Eines per l'avaluació.....	20
Sistematizació de experiències que contribueixen a la construcció de cultura de pau.....	20
Avaluació en quatre nivells (Kirkpatrick).....	22
Quadre d'objectius.....	24
Bibliografia.....	26

Introducció general

Malgrat la màxima de la UNESCO "si la guerra neix de l'esperit dels homes, és igualment en el seu esperit que cal cultivar la pau", l'educació per la pau no és un camp que es prioritzi en casos de conflictes armats. Tal i com es pot deduir d'un informe de l'organització Save the Children, dels 37 acords de pau públics signats entre 1989 i el 2005, només 4 fan referència a l'educació per la pau¹.

Justificació del projecte

Tot i que existeix des del 1999 una Campanya Mundial d'Educació per la Pau, que el Decenni de Cultura de Pau de la UNESCO reconeix l'Educació per la pau com a una de les seves 8 prioritats, i que les lleis d'alguns governs – com la Llei 21/2003 de Foment de la Pau – en reconeixen la seva importància, existeix poca informació sistematitzada sobre les iniciatives que s'estan duent a terme en aquest camp.

D'altra banda, experiències com la de *Reflecting on Peace Practices* (Reflexionant sobre les pràctiques de pau), que analitza l'eficiència dels projectes de construcció de pau en contextos de tensió, conflicte armat o rehabilitació postbèl·lica, qüestionen el fet que certs tipus de projectes d'educació per la pau aconseguixin un impacte transformador positiu en un conflicte violent.

En les pràctiques analitzades, s'ha observat un punt en comú rellevant pel que ens ocupa: la manca d'eines per a avaluar de forma global els projectes d'educació per la pau. Aquesta observació es pot generalitzar a la majoria de projectes d'educació per la pau. En efecte, una investigació sobre més de 300 programes d'educació per la pau va concloure que només un terç dels projectes aplicava algun tipus d'avaluació (Baruch i Brem, 2002). Tot i així, els que ho fan reconeixen fer una avaluació parcial, sovint limitada als continguts educatius, i no al procés sencer engegat pel projecte. Així ho descriu l'anàlisi que fa un grup de treball del projecte CIPE de Colòmbia:

El més rellevant dels processos d'avaluació de les experiències educatives de construcció de cultura de pau a Colòmbia és que pràcticament són inexistents. Les vegades que hi ha un procés d'avaluació, aquestes es redueixen a petits grups d'indicadors limitats per raons tècniques i financeres; utilitzen eines que es queden en la superfície dels processos i són poc fiables pel que es refereix a canvis en els participants; sovint es limiten a avaluar indicadors de gestió; poques vegades es fan avaluacions d'impactes a posteriori per a comprovar els impactes a llarg termini. Finalment, resulta molt difícil realitzar avaluacions generalitzades des de l'Estat de forma ajustada a causa de les particularitats locals i les resistències originades pels prejudicis cap a aquestes avaluacions. (Caireta, 2008)

Hi ha doncs una gran necessitat d'investigar per treure lliçons de com han de ser els projectes d'educació per la pau perquè contribueixin a transformar un

¹ L'informe observa que, d'aquests 37 acords de pau, 26 fan referència a l'educació. Aquests acords, però, sovint fan referència a la necessitat de garantir-ne l'accés. Només l'Acord de pau d'Abidjan (1996) per Sierra Leone, els Acords de pau d'Irlanda del Nord (1998), els Acords d'Arusha (2000) per Burundi i les negociacions inter-congoleses (2003), ressalten la necessitat de que l'educació promogui la reconciliació o la resolució de conflictes. Save the children. *Where peace begins. Education's role in conflict prevention and peacebuilding*. Londres, 2008. pp. 27-37.

conflicte violent de forma efectiva.

El projecte que us presentem pretén donar resposta a aquests dos fets: la manca d'informació, de sistematització i d'anàlisi de les iniciatives d'educació existents, i la manca de criteris propositius de com s'han de desenvolupar projectes d'educació per la pau en contextos de tensió o conflicte armat per a ser el més efectiu possible.

Tot i així, cal remarcar que les conclusions i eines que presentem en aquest document tenen el valor relatiu d'haver estat contrastades en un nombre limitat de contextos. Són conclusions i eines que poden ser útils, però que considerem "en construcció". No pretenem presentar solucions definitives a l'avaluació dels projectes sinó proposar diferents eines que creiem que poden ser útils, per a que cadascú valori, d'acord amb el context en el que treballa, la seva validesa.

Estem convençuts que si hi ha una major anàlisi i una major difusió d'aquestes pràctiques, es podrà contribuir a alguns dels objectius de la Llei 21/2003 de Foment de la Pau, com la "difusió dels materials, les propostes i els documents que tinguin una rellevància especial en el camp de l'educació, la investigació i la divulgació de la cultura de la pau" (art. 5), com la "difusió en els mitjans de comunicació d'informació sobre la cultura de la pau" (art.6 a), o com "la difusió de les mesures proposades per l'Agenda de La Haia per la pau i la justícia al segle XXI" (art.7 d.).

Aquest projecte parteix de diverses hipòtesis: la primera, és creure que l'educació per la pau en contextos de conflicte armat pot tenir una incidència positiva en aquest context. Tot i que, com s'ha vist a la justificació, l'impacte dels projectes d'educació per la pau està prou qüestionat per la investigació per la pau, el posicionament dels autors és que els projectes d'educació per la pau, quan estan ben plantejats, poden contribuir a transformar les relacions i les estructures violentes d'un context de tensió o conflicte armat.

La segona hipòtesi de partida és que és possible avaluar aquest impacte, i que poden existir eines d'avaluació replicables en diferents contextos de conflicte armat o tensió.

D'acord amb aquests plantejaments inicials, la recerca es proposa trobar formes per a mesurar els impactes de l'Educació per la pau en contextos de tensió, conflicte armat, o rehabilitació postbèlica.

Per a això, es focalitza en dues aspiracions concretes: La primera, trobar indicadors per a mesurar els avenços i els retrocessos de l'educació per la pau i que siguin replicables a diferents contextos de tensió, conflicte armat, o rehabilitació postbèlica. La segona, extreure lliçons apreses de les pràctiques analitzades i de la investigació sobre construcció de pau, per tal d'identificar quins elements han de tenir els projectes per a tenir el major impacte possible.

La present recerca es basa en el mètode d'investigació inductiu-deductiu, combinant l'anàlisi de casos concrets amb la reflexió teòrica. Durant el procés de la recerca, s'han seguit els següents procediments:

1. Analitzar les principals aportacions de la investigació per la pau per mesurar el resultat (output) i l'impacte (impact) dels projectes d'educació per la pau en el context de conflicte armat.

Aquest projecte pretén respondre a la manca d'informació, de sistematització i d'anàlisi de les iniciatives d'educació existents, i a la manca de criteris propositius de com s'han de desenvolupar projectes d'educació per la pau en contextos de conflicte armat o de tensió per a ser el més efectiu possible.

Objectius de la recerca

La recerca es proposa trobar formes per a mesurar els impactes de l'Educació per la pau en contextos de tensió, conflicte armat, o rehabilitació postbèlica

Metodologia

2. Creació d'indicadors per a mesurar l'impacte dels projectes d'educació per la pau en incrementar el coneixement sobre el conflicte armat, en l'afavoriment de les actituds d'acord amb els principis de l'Educació per la pau (decreixement dels comportaments violents i augment de la capacitat de resoldre els conflictes de forma no violenta), i en la implicació en l'entorn.
3. L'avaluació de projectes d'educació per la pau en tres contextos diferents de conflicte armat (Colòmbia, Costa d'Ivori, i Israel i Palestina). L'elecció d'aquests contextos respon a una voluntat de seleccionar projectes amb característiques diferents:
 - Contrastar projectes d'educació per la pau impulsats des de dalt (cas de Costa d'Ivori, impulsat per les NNUU), des de baix (cas d'Israel-Palestina, impulsat per associacions de la societat civil), i des de dalt i des de baix alhora (cas de Colòmbia, impulsat per un ajuntament, però implementat per associacions de la societat civil).
 - Analitzar les característiques dels projectes que es desenvolupen en un context en que el conflicte està enquistat, i el grau d'interiorització de la violència és molt elevat (a Israel-Palestina i a Colòmbia), enfront d'un projecte que es desenvolupa en una societat que anomena el conflicte armat que van patir com a "crisi" (Costa d'Ivori).

Els viatges d'estudi també han permès posar en pràctica els indicadors creats, per a contrastar fins a quin punt són vàlids.

4. Comparació dels casos i sistematització de lliçons apreses, valoració dels indicadors creats i validació o refutació de les hipòtesis inicials.

Model d'anàlisi

En aquest apartat desenvolupem tres aspectes: quins criteris utilitzem a l'hora d'escollir un projecte d'educació per la pau per a ser observat; quins passos seguim per a fer-ne l'anàlisi; i finalment, quins instruments utilitzem per fer l'anàlisi d'impacte de les experiències estudiades.

El terme "Educació per la pau" pot resultar ambigu i englobar pràctiques educatives ben diverses. Conscients d'aquesta diversitat, el primer pas del **Selecció dels projectes**

projecte ha estat definir quines condicions havien de reunir les experiències analitzades.

d'educació
per la pau

Els criteris per a seleccionar els projectes d'educació per la pau han estat definits de la següent manera:

- que transmeti una concepció de la pau en tant que pau positiva, d'acord amb l'aportació, ben coneguda en l'àmbit de l'educació per la pau, de Johan Galtung,
- que consideri que el conflicte no necessàriament ha de ser violent, i que pot considerar-se com una oportunitat de transformació,
- que permeti identificar i reflexionar sobre les causes del conflicte armat, i creï espais per a plantejar-ne alternatives, ja sigui implícita o explícitament,
- i que reconegui, implícita o explícitament, les màximes de la noviolència.

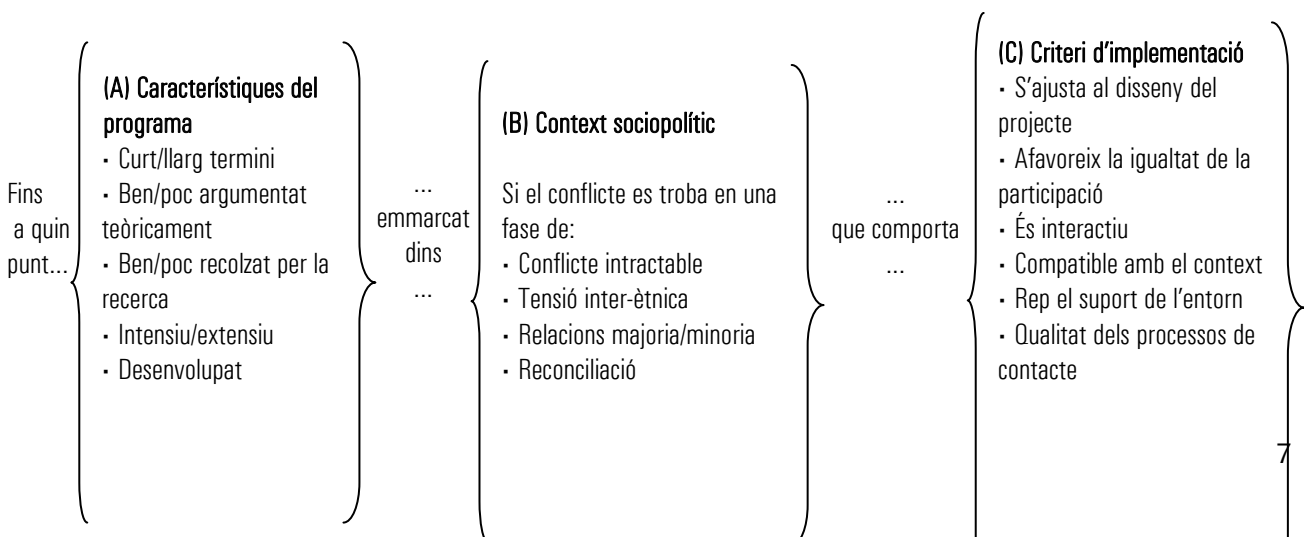
S'ha observat que en els casos en què la violència està més normalitzada i on l'educació per la pau es converteix en un acte molt compromès és més difícil, o fins i tot arriscat, fer explícit que es treballa a favor de la pau. En aquests contextos els projectes sovint opten per no explicitar clarament el tipus de treball que fan. És el cas de Colòmbia, on es parla de violències socials en comptes de conflicte armat, mirant de trobar un denominador més neutre de cara als actors enfrontats. Salvant aquesta especificitat, tots els projectes analitzats han complert els quatre criteris esmentats.

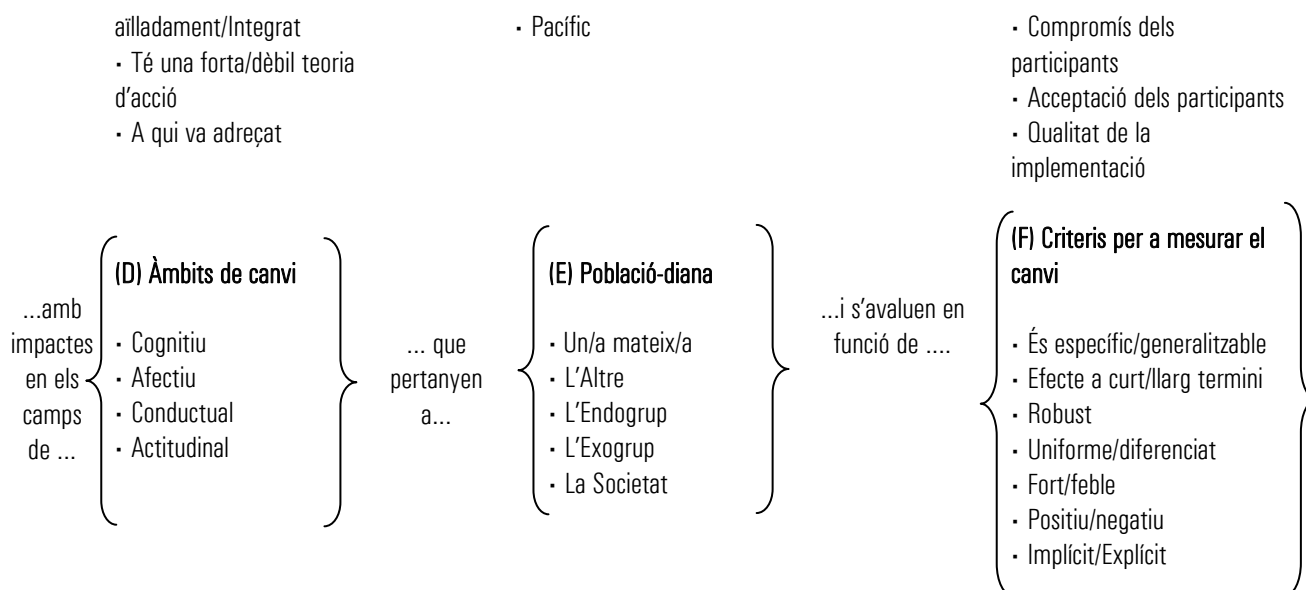
A l'hora de reflexionar sobre els projectes seleccionats, el punt de partida ha estat el model d'anàlisi dels investigadors israelians Salomon i Kupermintz (2002). Aquest model considera que per a avaluar un projecte d'educació per la pau, cal reflexionar sobre:

Anàlisi dels
projectes

“fins a quin punt (A) un programa intensiu particular emmarcat dins (B) d'un context de conflicte [...], que comporta (C) la interacció entre els participants, assoleix (D) canvis cognitius i deliberats (p. e. creences en les possibilitats de coexistència, voluntat de trobar-se amb membres de l'altre grup [...], que (E) formen part d'un exogrup particular, i son analitzats per (F) generalitzar una visió més tolerant dels altres grups minoritaris.”

Per a poder donar resposta als temes esmentats, Salomon i Kupermintz proposen analitzar els següents punts:

Tot i que la part d'avaluació de l'impacte (criteris D, E, i F) es podria completar considerablement, l'aportació de Salomon i Kupermintz per a avaluar les característiques dels projectes d'educació per la pau (criteris A, B, i C) ens ha semblat molt àmplia, completa i adient per a utilitzar-la per a la recerca.

D'acord amb aquest model, els tres articles que han avaluat projectes d'educació per la pau han analitzat els punts següents:

A. Descripció de les característiques del programa

- Durada del programa: Si és puntual, a mig o llarg termini, si hi ha molts encontres formatius o pocs.
- Adequació de la lògica del projecte: fins a quin punt el projecte està ben justificat i recolzat per la teoria o l'evidència empírica.
- Relació entre la pràctica i la lògica del projecte: fins a quin punt les activitats previstes són coherents amb la lògica del projecte.
- Integració de la pràctica: estan ben integrats els continguts, les activitats, el lloc de realització de les activitats?
- Naturalesa de la pedagogia: quines metodologies es fan servir en el projecte.
- Intensitat de la intervenció: fins a quin punt és un projecte espontani o integrat en un programa més institucionalitzat.
- Interdependència del programa: si el projecte està aïllat, o si s'integra dins d'altres activitats ja existents.
- Població-diana: a qui va adreçat el projecte.
- Logística: Quines implicacions logístiques té el projecte.

B. El context del programa

- Context socio-polític: En quin context (fase en la que es troba el conflicte armat, intensitat de la violència, etc.) es desenvolupa el projecte.

- Compatibilitat entre el projecte i el context socio-polític: Fins a quin punt els objectius i activitats del projecte són compatibles i responen a les necessitats del context.
- Suport d'actors externs al projecte: el suport o no per part de la comunitat al projecte.

C. Anàlisi del criteri d'implementació

- Adequació de la implementació del projecte als objectius inicials: Si la forma en que el projecte es porta a la pràctica respecta els plantejaments inicials o no.
- Igualtat de la participació: fins a quin punt els formadors, els participants etc. contribueixen a l'equitat del programa.
- Interacció entre els actors: si s'aconsegueix superar les pors, i que els participants interactuïn entre ells.
- Implicació dels participants: fins a quin punt els participants participen en les activitats proposades, o s'hi mostren passius i desmotivats.
- Qualitat dels processos socials: en quina mesura els processos generats entre els participants del projecte són coherents amb els objectius del projecte.
- Qualitat de la formació: si els professors estan ben preparats, si s'imparteix la formació de forma adequada, etc.
- Satisfacció dels participants: grau de satisfacció dels participants amb el desenvolupament del projecte.

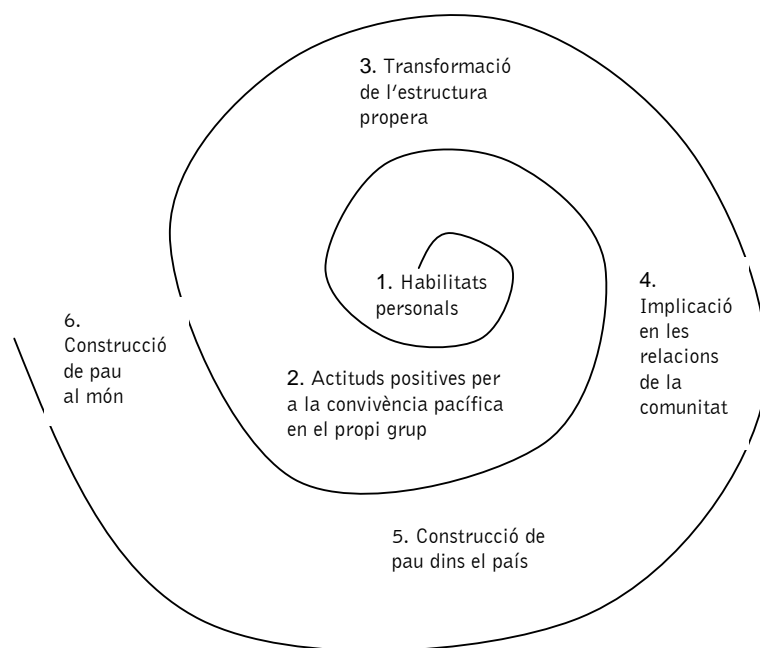
Pel que fa a l'anàlisi de l'impacte del projecte d'educació per la pau, es hem basat en la concepció que, per a tenir un impacte en el context, els projectes han d'incidir en les condicions estructurals; per a que un projecte d'educació per la pau tingui un impacte, ha de tenir un efecte sobre les pràctiques i els reglaments de forma generalitzada.

Per això hem fet servir tres eines:

1. Espiral de les àrees d'impacte

Una primera, que ens permet detallar l'anàlisi, a la qual anomenem "espiral de les àrees d'impacte". La fonamentem en dos criteris per a la construcció de pau: vetllar per unes relacions positives i noviolentes entre persones, i lluitar per unes condicions estructurals justes i equitatives. Per fomentar aquestes l'educació per la pau ha d'incidir en diferents nivells paral·lelament que van des de l'àmbit personal i microsocial, envers el nacional i macrosocial.

Criteris per a analitzar els impactes

- a) des de les persones i els seus comportaments adquirint habilitats personals per a relacionar-se pacíficament i lluitar per unes millors condicions estructurals.
- b) Mostrar actituds positives envers la convivència pacífica i la transformació de conflictes en els grups amb els que una persona conviski (equip de treball, grup-classe, etc.).
- c) Incidir en transformar l'estructura propera per garantir una organització que permeti que totes les persones i participin en condicions equitatives i solidàries.
- d) Implicar-se en la comunitat i promoure-hi relacions positives i no violentes, entre persones i grups, amb interessos i percepcions afins o no.
- e) Afavorir la construcció de pau dins del país, influint en processos compartits amb altres experiències i col·lectius, o impulsant propostes ampliables a altres zones del propi territori.
- f) Tenir una mirada de construcció de pau al món, vinculant-se a moviments i xarxes més enllà del propi territori.

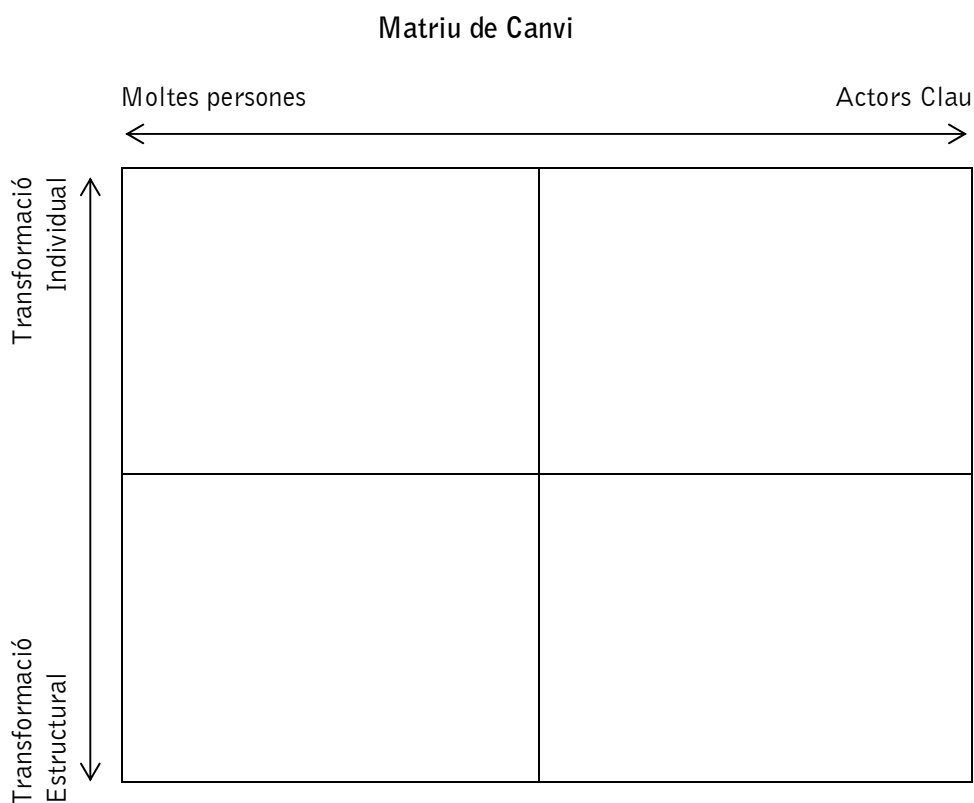
2. Matriu de canvi del projecte *Reflecting on Peace Practices*

El model que s'ha fet servir per a mesurar el grau d'incidència en les estructures ha estat la Matriu de canvi del projecte *Reflecting on Peace Practices* (Collaborative Learning Projects, 2004)). Per a mesurar l'efectivitat dels projectes, aquest model diferencia dues variables essencials:

- a) a qui va adreçat el projecte (població-diana): si és a un públic general amb poca capacitat d'incidència (població en general, infants i joves, etc.), o si és a un col·lectiu concret i estratègic que es troba en la posició de poder transformar les coses (polítics, mitjans de comunicació, etc.)

- b) quin és l'àmbit d'intervenció del projecte: si l'objectiu del projecte posa l'èmfasi en la transformació de les persones (formació en educació per la pau, interculturalitat, reconciliació, etc.) o en la transformació de les estructures (creació de lleis, etc.).

D'acord amb aquestes dues variables s'arriba al quadre següent:

En el quadre, que no s'ha de llegir com quatre caselles contigües sinó com una escala progressiva, s'han d'ubicar les activitats que el projecte desenvolupa, en funció de la població a la que s'adreça cada activitat, i de l'àmbit d'acció en el que intervé cada activitat.

Segons la Matriu de canvi, d'acord amb els plantejaments de la necessitat d'incidir en les condicions estructurals, per a que un projecte tingui un major impacte sobre el context, cal que les activitats que desenvolupa s'ubiquin majoritàriament a les caselles de baix (transformació estructural), i preferentment a la de l'esquerra i la de la dreta a la vegada (transformació estructural que repercuteix sobre moltes persones i transformació estructural que repercuteix sobre els actors clau).

Una forma d'analitzar l'impacte dels projectes, doncs, ha estat ubicar les seves activitats dins de la matriu de canvi, com a forma per a visibilitzar fins a quin punt les activitats desenvolupades incideixen en les condicions estructurals.

3. DAFO

També, hem organitzat l'anàlisi classificant la informació en un clàssic

DAFO per facilitar-nos l'extracció de conclusions en base a aspectes positius i aspectes a millorar, analitzant:

- Debilitats: els punts febles del projecte;
- Fortaleses: els punts forts del projecte;
- Amenaces: les dificultats que poden sorgir en un futur, des de dins o des de fora de la organització que desenvolupa el projecte;
- Oportunitats: les oportunitats que s'han d'aprofitar en un futur, des de dins o des de fora de la organització que desenvolupa el projecte.

Conclusions i lliçons apreses

Aquest treball ens ha servit per corroborar una de les premisses de partida: que hi ha poques experiències d'avaluació en els projectes d'educació per a la pau en contextos de violència.

Partint d'aquesta constatació i essent conscients de les limitacions del nostre estudi, en aquest apartat aportem aquelles reflexions i lliçons apreses, extretes de l'observació de sis experiències analitzades en tres contextos diferents, i dels coneixements previs i adquirits en la part teòrica d'aquesta investigació, amb la voluntat d'enriquir el debat i coneixement sobre aquesta matèria. Les conclusions i lliçons apreses recullen observacions i propostes sobre:

- *l'avaluació dels projectes d'educació per la pau, i*
- *sobre com ampliar l'impacte dels projectes d'educació per la pau.*

AVALUACIÓ DE PROJECTES D'EDUCACIÓ PER LA PAU

1- Criteris generals: S'observa que no estan clars els criteris, els objectius que persegueix l'avaluació dels projectes, i que, conseqüentment, les avaluacions no necessàriament contribueixen a analitzar convenientment el grau d'assoliment dels objectius dels projectes. Per aquesta raó:

Avaluació de
projectes
d'educació per la
pau

- Cal clarificar els **criteris generals** que ha de seguir l'avaluació de projectes d'educació per la pau, per tal de definir la metodologia d'avaluació adequada.
- És important incloure l'avaluació dels processos, a més dels resultats. L'avaluació ha de ser capaç d'observar i reflexionar sobre l'evolució dels processos de canvi dels participants per garantir que van respondre als objectius i per extreure'n nous coneixements útils per altres experiències.
- L'educació per la pau posa molt èmfasi en la transformació d'actituds i comportaments, i per tant l'avaluació ha de tenir un fort component de recollir subjectivitats.
- Cal que l'avaluació incorpori criteris per a analitzar fins a quin punt el projecte és equitatiu, i si modifica les relacions de poder entre els participants.

2- Metodologia d'avaluació: Sovint es debat sobre si és més adient utilitzar metodologies qualitatives o quantitatives, sense arribar a cap conclusió definitiva. També es recull la preocupació que manquen eines per poder avaluar qualitativament els projectes. Sobre aquest tema concloem que:

- Els projectes d'educació per la pau han d'utilitzar activitats d'avaluació **diverses i complementaries**, perquè permet avaluar els projectes en les seves diferents dimensions i tenir-ne una perspectiva més àmplia.
- Aquesta complementarietat ha de permetre combinar, també, metodologies quantitatives i qualitatives alhora, i superar el debat sobre si és més convenient utilitzar unes o altres.
- Les eines tecnificades són recursos interessants d'utilitzar, però no necessàriament són les millors eines per a avaluar, ja que els qüestionaris no sempre es responen amb sinceritat. Existeixen altres formes d'avaluació com l'observació, les entrevistes, activitats creatives, etc. més senzilles d'aplicar que donen informació fiable.
- És important contrastar diverses fonts d'informació per a l'avaluació. Val la pena incorporar la subjectivitat dels participants del projecte, i obrir així la possibilitat perquè facin propostes de modificació del projecte. També té interès parlar amb les persones que no participen en el projecte però que viuen en el context de la seva aplicació per recollir-ne la percepció.
- Mètodes informals com l'observació o converses no programades amb participants poden ser molt útils per obtenir informació qualitativa interessant i complementar així altres metodologies d'avaluació.

3. Demostrar la necessitat de fer educació per la pau: S'ha observat com sistematitzar la informació, resultats i coneixements extrets de l'experiència pràctica, pot permetre disposar d'arguments per influir en la definició de polítiques públiques d'educació per a la pau, una necessitat evident en contextos de violència.

- Els projectes d'educació per a la pau sovint tenen un caràcter microsòcial, fer-ne una avaluació i sistematització i demostrar que se n'obtenen resultats positius facilita replicar-ho en altres contextos (amb les adaptacions que cada context específic requereixi) amplificant-ne l'impacte.
- Per a incidir en polítiques públiques, cal que sistematitzar, avaluar i també donar a conèixer els resultats positius públicament.

4- Importància de l'avaluació durant tot el procés: els projectes solen reduir l'avaluació a l'avaluació final, i dedica-hi poca atenció.

- o És important incloure l'avaluació inicial, continuada i d'impacte final en la planificació i l'aplicació de tot projecte educatiu.
- o També cal incloure-la en la formulació de projectes per poder disposar de finançament per realitzar-la.
- o L'avaluació ha de ser una eina formativa per aprendre del procés i no únicament de gestió per a justificar els ingressos de cara als donants.

AMPLIAR L'IMPACTE DELS PROJECTES D'EDUCACIÓ PER LA PAU

QUÈ? Quins han de ser els objectius de l'educació per la pau? què ha de perseguir?

Ampliar l'impacte dels projectes d'educació per la pau

5 – Informació, formació i transformació de les persones i de les relacions: L'educació per la pau promou processos socials de canvi cultural, per superar les actituds i comportaments violents i promoure una convivència pacífica.

- o Els projectes d'educació per la pau s'han de plantejar no només promoure habilitats i comportaments afins proclius a la transformació dels conflictes, sinó també afavorir les relacions amb la comunitat i entre les comunitats enfrontades.
- o En els casos de conflictes en que el desequilibri de poder entre les parts enfrontades és molt accentuat, és important que el projecte d'educació per la pau s'ho plantegi com un objectiu.

Què?

6 – Transformació de les estructures: Tot i que és un esforç a llarg termini que poques organitzacions assumeixen, treballar a nivell estructural, en col·laboració amb les esferes polítiques pot aportar credibilitat i força al projecte. Per això és recomanable:

- o Aconseguir el **suport de les administracions i institucions públiques**. Les institucions democràtiques, tot i la debilitat que poden tenir en una situació de violència, són una via per incidir en les condicions estructurals del país. D'altra banda, comptar amb aquestes institucions pot ser una manera de donar-los legitimitat i d'incidir en millorar la governabilitat.
- o Comptar o mirar d'aconseguir amb un marc legal que avaluï l'educació per la pau.

D'acord amb els dos punts precedents, considerem que els àmbits en els que els projectes d'educació per la pau poden incidir són els següents:

Acció Nivell	Microsocial (incidir en persones i comunitats)	Mesosocial (Incidir en estructures properes organitzades)	Macrosocial (Incidir en administracions, polítiques i opinió pública)
-----------------	--	---	---

Informar	Informar a les persones i a la comunitat de l'abast de la violència, de les violacions de drets humans, de les iniciatives de pau, etc.	Facilitar que les estructures s'informin i informin.	Informar sobre les iniciatives de pau; fer denúncia de les violacions de drets humans; evidenciar les conseqüències de la violència.
Formar	Capacitar a persones i comunitats en transformació de conflictes en les relacions properes, i en noviolència.	Facilitar que les persones es formin i formin.	Formar els actors enfrontats en resolució de conflictes.
Transformar	Transformar actituds i comportaments violents, apoderar les persones i les comunitats ; Incrementar el grau d'implicació en la comunitat o en el context del conflicte armat.	Organitzar o reforçar estructures que rebutgen la violència; incorporar en les estructures mecanismes interns de transformació de conflictes	Aconseguir polítiques d'educació per la pau; aconseguir normatives legals de foment de l'educació per la pau.

Font: Escola de Cultura de Pau, partint de la Matiu de Canvi de *Reflecting on Peace Practices*.

Les diverses accions d'educació per a la pau que es realitzin en un context concret han de **vetllar per garantir que es cobreixen tots els apartats d'aquest quadre**, si ho fan de forma coordinada i cooperativa (en xarxa) tenen **més possibilitats d'èxit** que si actuen aïlladament i sense coneixement mutu.

On?

ON? Quin és el context on es desenvolupen els projectes d'educació per la pau? Què suposa aquest fet?

5- Context de conflicte armat: Les intervencions educatives estan **supeditades al context sociopolític on es desenvolupen**. La inestabilitat i la inseguretat fan que els projectes s'hagin de redefinir constantment. La inestabilitat també suposa dificultats en la relació amb els finançadors: el context pot paraitzar processos, però és difícil justificar-ho quan els donants acaben prioritant criteris de gestió i econòmics per sobre dels educatius. No tota actuació val per a qualsevol moment: hi ha accions útils en context de crisi o tensió i d'altres que no, i a l'inrevés. A més, Un projecte pot quedar paraitzat degut a canvis de criteris polítics que portin a que institucions o donants hi retiren el seu suport. Això no només porta a paraitzar processos socials –i per tant perdre molta de la feina feta i generar desànim entre les persones implicades–, sinó a crear desconfiança en els seus participants, cosa que pot afectar a possibles propostes futures.

- A l'hora de planificar un projecte s'ha de tenir en compte el context i ser prou flexible a l'implementar-lo. S'hauria de poder modificar les accions d'acord amb l'evolució del context, però sempre responent als objectius, fidels a la raó de ser del projecte.
- L'avaluació pot ser una eina d'ajuda per adaptar-se als canvis. També pot facilitar demostrar la necessitat d'adaptar-se al context sociopolític per seguir treballant pels objectius del projecte.
- Les persones implicades en els projectes pateixen un **desgast i frustració personal** i col·lectiu lligat a la situació de violència i al risc que sovint assumeixen. Per a que aquest fet no condicioni la possibilitat de mantenir actiu el projecte al llarg del temps cal tenir molt en compte la

cura de les persones, i la creació d'un entorn de treball afectiu.

6- Violència cultural: Els projectes s'enfronten a una gran dificultat per superar la naturalització de la violència existent en els contextos socioculturals que la pateixen, especialment en conflictes de llarga durada. La cultura de la violència i el militarisme instaurats en un context cultural fàcilment porten a actituds de desconfiança, i a dificultats per a que persones i institucions mostrin actituds cooperatives, imprescindibles per avançar en una cultura de pau. En conflictes amb una polarització molt accentuada, també, la cultura de la violència fa que es percebin amb desconfiança els projectes d'apropament entre les parts enfrontades. Això fa que els bons resultats obtinguts entre participants de grups confrontats es vegin superats pel context al poc temps d'acabar-lo.

- Les organitzacions han d'esforçar-se per reforçar la cooperació. És un repte pendent fins i tot dins de les pròpies entitats d'educació per la pau.
- El cansament de part de la societat envers la violència es pot convertir en una oportunitat si s'és capaç de recollir aquest rebuig i canalitzar-lo en accions noviolentes a favor de la pau. Les organitzacions haurien d'estar pendents d'aquesta oportunitat i utilitzar-les per enfortir les seves finalitats.
- Dur a terme projectes d'educació per la pau en un context de conflicte armat es pot considerar com un acte polític, i per això cal adoptar posicions decidides i integradores, des de criteris clars i noviolents, i evitant les possibles interpretacions partidistes.

Quan?

QUAN? El factor temps pels projectes d'educació per la pau

7- Durada de l'impacte del projecte: D'una banda, donat que l'educació per la pau es basa en processos de transformació que requereix processos llargs, és difícil visualitzar resultats a curt termini i sovint dificulta justificar els projectes. D'altra banda, hi ha una gran dificultat per a sostenir l'impacte dels projectes en el mig i llarg termini. Algunes organitzacions observen que els projectes en l'àmbit d'educació no formal no tenen efectes al cap de sis mesos.

- Per ser efectius, els projectes d'educació per la pau necessiten de terminis mig-llargs. Tan les organitzacions gestores dels projectes com els donants han de tenir en compte aquesta especificitat dels processos educatius alhora de planificar les subvencions.
- Treballar en l'educació formal com a estructura estable que arriba a la gran majoria de població infantil –i famílies-, i donar-li recursos per introduir continguts i metodologies d'educació per a la pau en les seves estructures i equips docents, pot ser una manera de prolongar l'impacte.

Com?

COM? Quines activitats i metodologies afavoreixen un millor aprenentatge? Quines accions permeten ampliar i sostenir l'impacte de les accions?

9 – Principis d'actuació: Observem que algunes formes de treballar dels projectes afavoreixen especialment el seu desenvolupament positiu. Aquests principis d'actuació són:

- el principi de **corresponsabilitat**: segons el qual es fomenta la cooperació de diferents actors basada en la responsabilitat compartida,
- el principi de **flexibilitat**: pel que es valora positivament la capacitat

d'adaptació a les necessitats canviants d'un context inestable, però sempre que es mantinguin uns objectius clars, i

- o el **principi de sostenibilitat** en el temps: que ressalta la necessitat de pensar en el llarg termini, en com fer que els efectes dels projectes es quedin reflectits en les estructures.

10 - Metodologia: La varietat de metodologies utilitzades en educació per la pau és diversa, però comporta certes limitacions. Sovint les activitats són essencialment lúdiques i no estan acompanyades d'una reflexió teòrica que permeti quedar-se amb algun contingut més enllà del joc. Altres vegades passa a l'inrevés, activitats bàsicament cognitives limitades a treballar conceptes i no emocions, actituds o comportaments, esdevenint així poc transformadores.

- o Cal superar els aprenentatges basats exclusivament en un desenvolupament cognitiu, lúdic o dialògic, i utilitzar, en canvi, **metodologies educatives diverses**, especialment des d'un enfocament socioafectiu i participatiu.
- o Promoure la reflexió i conceptualització a partir d'experiències vivencials, i per tant amb implicació emocional, facilita l'aprenentatge significatiu i per tant la transformació.

Qui?

QUI? Quins han de ser els participants en els projectes? Amb qui és més estratègic aliar-se?

12- Destinataris: Tenint en compte que els projectes d'educació per la pau tenen un impacte a curt termini, treballar amb infants i joves, que no ocuparan llocs d'influència en el curt termini, es considera poc efectiu.

- o Els multiplicadors són actors molt importants. Capacitar a multiplicadors perquè puguin incidir en el seu context permet amplificar l'impacte, tan en intensitat com en durada. Garantir la bona capacitat d'aquests multiplicadors és un repte important.
- o És recomanable centrar les actuacions a la població adulta, i especialment si aquesta ocupa llocs de responsabilitat política.

13- Contraparts: Planificar i promoure **activitats integrades**, i **treballar coordinadament i cooperativa amb el màxim número d'actors** influents en el context permet una actuació més efectiva, i en conseqüència un impacte més gran. Els projectes que tenen una perspectiva de treball comunitari –d'incidir en tots els nivells de la comunitat- tenen més capacitat de transformació.

- o El suport i la coordinació amb xarxes consolidades permet enfortir el projecte.
- o Dinamitzar projectes des d'**equips heterogenis i complementaris** pot ser una **font d'enriquiment**. Treballar diferents organitzacions complementàries de forma conjunta en la definició i execució dels projectes, permet arribar a més persones i àrees d'impacte, i per tant incrementar-ne l'impacte. També permet crear cultura de cooperació des de la pràctica i implicació directa d'aquells que promouen l'educació per la pau –en coherència amb els principis d'aquesta-, i per tant és una manera indirecta d'incidir en promoure cultura de pau.
- o Sovint, els projectes amb infants o dones es troben amb la incomprensió de les **famílies**, que no entenen el valor educatiu o sanador del projecte i

- Treballar amb un **partenariat internacional** resulta enriquidor, ja que permet ampliar la mirada més enllà del propi context i obrir noves perspectives, facilita tenir accés a nous recursos i eines, i ajuda a fer visibles els propis projectes més enllà del territori on es du a terme l'acció educativa. El fet que un projecte sigui valorat a l'exterior pot reforçar-ne la legitimitat a l'interior del propi territori, a més d'apoderar l'equip dinamitzador.

14- El personal voluntari pot suposar a l'hora una fortalesa i una debilitat: La pròpia condició del voluntariat impedeix assolir algunes propostes i activitats (apareixen dificultats per dedicar-hi el temps necessari, necessitats personals que obliguen a deixar el voluntariat, etc.).

- Per què sigui una fortalesa, ha de complir els següents criteris: que les persones voluntàries es comprometin personalment amb el projecte, i/o que estiguin ben formades.

L'educació per la pau és una eina de construcció de pau que posa l'èmfasi en les relacions i processos socials (entre les persones i grups), per damunt de les condicions estructurals pròpies del context. Cada vegada més, la construcció de pau, el "conjunt de mesures, plantejaments i etapes necessàries encaminades a transformar els conflictes violents en relacions més pacífiques i sostenibles" (Lederach, 1998), es planteja afavorir les relacions positives entre les parts enfrontades. Aquests motius fan que les eines d'avaluació de l'educació per la pau poden ser útils per a avaluar la construcció de pau.

Respecte a l'avaluació de projectes d'educació per a la pau **encara resten moltes preguntes sense respondre**. Com avaluar el procés? Com avaluar el reteixit de les relacions en societats dividides? Com combinar diferents metodologies de forma sistèmica? són algunes de les qüestions que hem identificat que l'educació per la pau té pendents de resoldre.

Així, concloem ressaltant la necessitat de seguir investigant sobre l'avaluació de l'educació per la pau, com a forma per a aconseguir millors pràctiques d'educació per la pau.

Eines per l'avaluació

Sistematización de experiencias que contribuyen a la construcción de cultura de paz . Guia del facilitador.

Autor: Alianza Educación para la Construcción de Cultura de Paz

Objectiu: servir a les entitats que realitzen projectes d'educació per la pau per guiar una sistematització i avaluació que els ajudi a reflexionar de forma organitzada sobre les seves necessitats i potencialitats.

Justificació: Recollim aquesta guia com una eina interessant perquè posa l'atenció en la sistematització com una part important de l'avaluació. D'aquesta manera no perdem de vista la importància de revisar el procés i no centrar-nos només en el resultat final.

Per a què serveix?

Aquesta sistematització permet:

- Fer una revisió interna de la pròpia experiència, detectant fortaleeses i debilitats, revisant el que fa falta millorar i com es pot fer.
- Fer un procés de revisió i reflexió tot l'equip conjuntament, el que suposa aprenentatge, creixement i cohesió com a equip.
- Fer una descripció estructurada del projecte, el que en facilita molt la divulgació i comparació amb altres experiències.

- Generar nou coneixement, a partir de revisar, contrastar i millorar el què i el com fer les coses. Finalment aquest nou coneixement estructurat permet fer més visibles moltes experiències que d'altra banda queden relegades al coneixement dels participants i poc més.

Punts forts:

- La seva estructura i llenguatge, senzilla i planera, fa que estigui pensada per a ser utilitzada per les entitats que treballen sobre el terreny de forma autònoma o amb acompanyament, per tant és un instrument de fàcil utilització i aterrat a les necessitats dels equips dinamitzadors de projectes d'educació per la pau.
- És de fàcil accés a través de la web www.educacionparalapaz.org.
- Està elaborada en un dels tres contextos analitzats, en el context colombià, per participants al grup de treball sobre avaluació de la xarxa CIPE, una de les sis experiències analitzades.
- Ha estat editada després de ser contrastada i provada amb més de trenta experiències de diverses regions de Colòmbia.

Com s'aplica?

La sistematització es realitza a través d'un taller amb les següents característiques:

- Sistemàtic: segueix 7 rutes analítiques i reflexives fonamentades en conceptes i procediments específics, i per tant és important seguir fidelment les instruccions de la guia.
- Participatiu: el procés de sistematització és participatiu en ell mateix, en tan que es tracta d'un exercici col·lectiu d'anàlisi i reflexió de la pròpia feina.
- Pedagògic: esdevé un exercici de capacitació, d'avaluació, de planificació i d'enfortiment grupal.
- Sensibilització dels participants: prèviament cal treballar amb el grup participant perquè tingui clar l'interès de la sistematització.
- Planificació del taller: cal preparar un recorregut per l'experiència seguint 7 rutes:
 1. La ruta d'iniciació: introduir conceptes clau, clarificar un codi comú i unes regles del joc.
 2. La ruta de la història: fer memòria col·lectiva de la tasca realitzada
 3. La ruta dels somnis: revisar la missió i objectius amb que es va iniciar
 4. La ruta dels camins encertats: revisar les estratègies i metodologies utilitzades
 5. La ruta del saber fer: revisar la capacitat d'organització i gestió de l'equip.
 6. La ruta dels fruits perdurables: identificar si l'experiència ha contribuït a crear cultura de pau i si els canvis són sostenibles o cal generar-ne de nous.
 7. La ruta del retorn: tornar a fer memòria col·lectiva de l'experiència, però incorporant-hi tot allò après durant el taller, així la història s'enriqueix i s'explica en relació, no només al que ha passat, sinó també amb una visió de futur.

Cal organitzar el taller respectant les possibilitats reals i organització del grup, i buscant un espai i un temps que permetin desenvolupar-lo amb qualitat.

Avaluació en quatre nivells (Kirkpatrick)

Autor: Donald L. Kirkpatrick

Objectiu de l'instrument: mesurar fins a quin punt el procés d'aprenentatge comporta una transformació del context.

Justificació: Tot i que sorgeix de l'àmbit empresarial, aquesta eina és especialment adient per a projectes d'educació per la pau. En efecte, el primer nivell d'avaluació, el de la reacció, és molt rellevant amb una de les principals metodologies de l'educació per la pau, l'enfocament socio-afectiu, que vehicula l'aprenentatge a partir de l'experiència personal i de la vivència i els sentiments.

Per a què serveix?

L'aproximació de Kirkpatrick d'avaluació en quatre nivells permet mesurar, a més de l'aprenentatge en les accions formatives, fins a quin punt aquest aprenentatge s'aplica en el context laboral o altres, i quin impacte té l'aplicació de l'aprenentatge en l'entorn.

Punts forts:

- És senzill d'aplicar, en només 4 etapes;
- El model té en compte l'adversitat del context a l'hora de poder aplicar els canvis en el context (nivell 3);
- Preveu l'avaluació de l'impacte del projecte educatiu en el context (nivell 4).

Punts febles:

- Requereix que cada formació trobi les formes d'avaluar cada nivell, no ofereix formularis fets, sinó una proposta de continguts del que s'hauria d'avaluar en cada nivell.

Com s'aplica?

Tot i que l'objectiu final és valorar fins a quin punt un procés formatiu es tradueix en una modificació del context, aquest model considera que això no es pot aconseguir si no és a través d'un procés valoratiu que comprèn 4 nivells:

1. **Reacció:** La reacció mesura els sentiments generats pel curs de formació. Una reacció positiva facilita l'aprenentatge, per això és important motivar als participants, i fer que, dins del possible, s'ho passin bé durant la formació.
2. **Aprenentatge:** L'aprenentatge mesura el "grau en que els participants canvien actituds, amplien coneixements i/o milloren habilitats com a conseqüència d'haver participat en una acció formativa". Es pot considerar que els participants aprenen quan les seves actituds canvien d'acord amb els objectius de la formació, que els coneixements del participant s'amplien, i que milloren les seves habilitats.
3. **Conducta:** La conducta mesura "grau en què ha succeït un canvi en la conducta com a conseqüència d'haver participat en una acció formativa". La conducta avalua fins a quin punt s'ha aplicat en la feina i/o en el dia a dia el que s'ha après durant la formació. S'ha de tenir en compte que tenir resultats satisfactoris en aquest tercer nivell no depèn només del participant en la formació, sinó també del context, que pot ser advers al canvi de conducta (obstaculitzador, dissuasiu), neutral, o afavoridor (estimulant, exigent).
4. **Resultat:** El resultat mesura fins a quin punt el canvi de conducta ha portat conseqüències positives en el context en el que s'ha aplicat.

	Què s'avalua?	Quan s'avalua?	Qui ho avalua?	Com s'avalua?
Reacció	<ul style="list-style-type: none"> Impressions, sentiments sobre el procés i les condicions d'aprenentatge 	<ul style="list-style-type: none"> Post-test: després de l'acció formativa Immediatament 	<ul style="list-style-type: none"> Els participants 	<ul style="list-style-type: none"> Preguntes que facin referència a les impressions dels participants, i que es responguin amb cares de sentiments (☺ ☹ ☹), graduació (excel·lent, molt bé, bé, regular, malament), etc.
Aprenentatge	<ul style="list-style-type: none"> Millores en les actituds, coneixements i habilitats dels participants 	<ul style="list-style-type: none"> Pre-test, avaluació intermitja i post-test Immediatament 	<ul style="list-style-type: none"> El formador i el grup de participants 	<ul style="list-style-type: none"> Avaluació de coneixements: proves escrites, test de V/F, tests de 4 opcions, forats en blanc Avaluació d'actituds i habilitats: observació en jocs de rol, checklists d'habilitats, etc.
Conducta	<ul style="list-style-type: none"> L'aplicació dels coneixements 	<ul style="list-style-type: none"> Pre-test, avaluació intermitja i post-test Passat un cert temps 	<ul style="list-style-type: none"> Avaluació 360° (superiors, companys i subalterns) 	
Resultat	<ul style="list-style-type: none"> Les conseqüències del canvi de conducta 	<ul style="list-style-type: none"> Pre-test, avaluació intermitja i post-test Passat un cert temps 	<ul style="list-style-type: none"> Avaluació 360° (superiors, companys i subalterns) 	

Font: Escola de Cultura de Pau a partir de Kirkpatrick, D.L. (2004) *Evaluación de acciones formativas: los cuatro niveles*. Barcelona : Epise.

Quadre d'objectius.

La necessitat d'un treball complementari i en xarxa.

Autor: Escola de Cultura de Pau.

Objectiu de l'instrument: servir a les entitats i institucions que realitzen projectes en un context específic, per avaluar si en aquest context les accions d'educació per a la pau que s'hi realitzen cobreixen totes les que caldria o no, i si es fan de forma coordinada o no.

Justificació: L'inclouem en aquest informe com a eina d'avaluació perquè una de les lliçons apreses en aquesta investigació, és la necessitat de treballar en xarxa per amplificar l'impacte que l'educació per la pau pot tenir en un escenari de violència.

Per a què serveix?

Aquest quadre proposa classificar els objectius que ha de cobrir l'educació per a la pau, en base a dos criteris sorgits del model d'anàlisi que ha orientat aquest treball:

- si són accions que informen, formen o transformen, i
- si tenen incidència a nivell microsocial, mesosocial o macrosocial.

Aquesta eina pot servir per a:

- Ajuda a valorar la capacitat d'impacte que aquesta tingui sobre el context.
- Facilita la identificació dels actors implicats en propostes d'educació per la pau per connectar-se i treballar en xarxa.
- Identificar quines accions no s'estan fent (la nostra o una altra organització), i per tant quins espais d'acció es poden cobrir.

Punts forts:

- El quadre adapta la matriu de canvi de Reflecting on Peace Practices a temes d'educació per la pau.
- És una eina prescriptiva, que permet reforçar el treball en xarxa amb altres actors.

Com s'aplica?

El quadre parteix del principi que per a fer projectes efectius cal actuar en el màxim d'àmbits possible (caselles), i preferentment en la fila de transformació, en tots tres nivells d'intervenció (micro, meso, i macrosocial).²

1. Ubicar en el quadre els objectius que es planteja el nostre projecte, d'acord amb els exemples proposats;

² Aquest punt de partida es basa en les aportacions de la matriu de canvi del projecte Reflecting on Peace Practices, descrit anteriorment.

2. Identificar quines caselles estan cobertes per les nostres accions, i quines caselles queden descobertes;
3. Identificar si hi ha altres actors amb objectius similars, i ubicar les seves accions en el quadre; Valorar si pot ser profitós per al nostre projecte establir vincles formals entre els projectes respectius.
4. Assenyalar quins àmbits d'acció (quines caselles) queden sense treballar i valorar la conveniència d'ampliar els nostres objectius a mig o llarg termini.

Nivell Acció	Microsocial (incidir en persones i comunitats)	Mesosocial (Incidir en estructures properes organitzades)	Macrosocial (Incidir en administracions, polítiques i opinió pública)
Informar	Informar a les persones i a la comunitat de l'abast de la violència, de les violacions de drets humans, de les iniciatives de pau, etc.	Facilitar que les estructures properes (escola, municipi, associacions, etc.) s'informin i informin.	Informar sobre les iniciatives de pau Fer denúncia de les violacions de drets humans; Evidenciar les conseqüències de la violència.
Formar	Capacitar a persones i comunitats en transformació de conflictes en les relacions properes, i en noviolència; Apoderar als participants.	Facilitar que les persones es formin i formin.	Formar els actors enfrontats en resolució de conflictes.
Transformar	Transformar actituds i comportaments violents, apoderar les persones i les comunitats ; Incrementar el grau d'implicació en la comunitat o en el context del conflicte armat.	Organitzar o reforçar estructures que rebutgen la violència; Incorporar en les estructures mecanismes interns de transformació de conflictes	Aconseguir polítiques d'educació per la pau; Aconseguir normatives legals de foment de l'educació per la pau.

Bibliografia

- Barbeito, C. (2008). La Caravana de la pau. Anàlisi de l'impacte de les activitats d'educació per a la pau de l'ONUCI. Escola de Cultura de Pau.
- Baruch, N. i Brem, I. (2002) "Peace Education Programs and the Evaluation of their Effectiveness." *A Peace Education: The Concept, Principles, and Practices Around the World*. Ed. Gavriel Salomon and Baruch Nevo. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2002.
- Caireta, M. (2008). L'educació per a la pau a Colòmbia. Anàlisi de dues experiències. Escola de Cultura de Pau.
- Collaborative Learning Projects (2004). Reflecting on Peace Practice Project [on line]. Cambridge, USA: CDA Collaborative Learning Projects. [Consulted on 6 August 2007.]
<<http://www.cdainc.com/rpp/docs/ReflectingOnPeacePracticeHandbook.pdf>>.
- Galtung, J. (1974). Peace Research Takes Sides, in *The New Era*, vol.55. nº7. London.
- Kupermintz, H. et Salomon, G. (2005). Lessons to Be Learned From Research on Peace Education in the Case of Intractable Conflict. *Theory Into Practice*, Vol 44 (4) p.293-302.
- Lederarach, J-P. (1998). Construyendo la paz. Reconciliación sostenible en sociedades divididas. Bilbao: Bakeaz.
- Salomon, G. (2004). Does peace education make a difference in the context of an intractable conflict? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 10 (3): 257-274.
- Salomon, G. et Kupermintz, H. (2002). The evaluation of Peace Education Programs: Main Considerations and Criteria. The Center for Research on Peace Education.
- Save the children (2008). *Where peace begins. Education's role in conflict prevention and peacebuilding*. Save the children: Londres.
http://www.savethechildren.net/media/publications/rewritethefuture_pdf/200803_Where_Peace_Begins.pdf
- UNESCO, Conférence Générale (1974). **Recommandation sur l'éducation pour la compréhension, la coopération et la paix internationales et l'éducation relative aux droits de l'homme et aux libertés fondamentales.**
- Vidal, C. (2008). En el mar de Jenin. Anàlisi de l'impacte de projectes d'educació per a la pau a Israel i Palestina Escola de Cultura de Pau.